

محک خسروی

دکتر فائزه زهرا میرزا*

چکیده

میرزا خسرو بیگ گرجی، مؤلف کتاب محک خسروی، مجموعه ارزشمندی را گردآوری کرده که در آن غزل‌های ۵۲ شاعر متأخر از ایران و هند و سند به چشم می‌خورد.

در نسخه محک، آغاز هر غزل با اسم شاعر آمده است. ولی نگارنده این مقاله از مطالعه این غزلیات گاهی تفاوت‌هایی را در اسم شاعر و تخلص شاعر مشاهده نموده است. کاری بسیار مهم و قابل تحسین که مؤلف محک خسروی انجام داده این است که غزلیات شعرا را که از لحاظ بحر و وزن و قافیه یکسانند الفبایی کرده است. این کتاب با بهترین نمونه خط نستعلیق نوشته شده و از نقش و نگاره‌های با سلیقه خاص ایرانی در تزئین پشت و روی جلد و برخی صفحات آن استفاده شده.

کلیدواژه: محک خسروی، میرزا خسرو بیگ، میرکرم خان، حاجی ابراهیم.

«محک» سنگی را می‌گویند که به وسیله آن عیار زر و سیم را تعیین کنند. نویسندگان و شعرای برجسته برای اینکه استعداد و کمال تصنیف و تألیف خودشان را به دیگران نشان دهند آثار خودشان را با محک معیار زده‌اند و لفظ «محک» را با تصنیف خود ترکیب کرده‌اند.^۱ مانند: محک الفقر (نثر)، محک الفقرا (نثر و نظم)، محک الفقرا کیبر (نثر و نظم). این سه نسخه خطی از سلطان باهو در قرن ۱۲ ه. در موضوع عرفان در کتابخانه گنج، بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان در اسلام‌آباد موجود است، و یا محک فخری (نظم) از فخری هروی و محک کمال (نظم) از محسن تتوی و اما محک خسروی (نظم) از میرزا خسرو بیگ گرجی.

E-mail: faizeh51214@yahoo.com

*. استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کراچی - اسلام‌آباد.

محک خسروی که تألیف میرزا خسرو بیگ گرجی است مجموعه یا جُنگ ارزشمندی است منحصر بفرد که دارای غزل‌های ۵۲ شاعر متأخر و تعداد ۱۵۸۹ غزل می‌باشد. این نسخه را مؤلف با زحمت شبانه روز به ترتیب الفبایی ردیف و قافیه و وزن برحسب خواهش امیرسند میرکرم علی خان و برادرش میرمراد علی خان در سال ۱۲۳۲ ه.ق / ۱۸۱۷ م. گردآوری کرد و سید ابوالخیر الحسینی آن را در سال ۱۲۴۱ ه.ق / ۱۸۲۶ م. کتابت نمود. میرزا خسرو بیگ قطعه ماده تاریخ این محک را ساخت بدین‌گونه:

یافت چو زین بنده خسرو بنام این محک تازه جلای نوی
گفت بدین‌گونه دلم سال آن «راح دل آمد محک خسروی»

۱۲۳۲ ه.ق

از خواندن مقدمه نسخه محک خسروی معلوم می‌گردد که در یکی از نشست‌های ادبی در دربار میرکرم علی خان تالپور ذکر محک کمال شده است که این کتاب مجموعه غزلیات شعرای متقدم از محسن تنوی می‌باشد. میرکرم علی خان و میرمراد علی خان بر حسب ذوق و شوق شعرگویی میرزا خسرو بیگ از وی خواهش کردند که مثل آن، مجموعه شعری را که شامل غزلیات متأخرین باشد گردآوری کند که در واقع عیار ذوق و دانش و شعر فهمی میرزا خسرو بیگ را نشان می‌داد. اگر چه میرزا خسرو بیگ در امور اداری دربار تالپوران بسیار گرفتار بود اما چون خواهش میرکرم علی خان بود آن را از دل و جان پذیرفت و شب و روز به دنبال گردآوری غزل‌های برجسته از شعرای متأخر بود. میرزا خسرو بیگ با کوشش فراوان سرانجام این کار را به نحو احسن به انجام رسانید و آن را تقدیم امیران تالپور گردانید.

همان‌گونه که قبلاً ذکر شد، مؤلف، غزلیات شعرای متأخر را با توجه به قافیه و ردیف و وزن به ترتیب حروف الفبایی آورده است همچنین تقسیمات خاصی نیز به چشم می‌خورد. به طور مثال هر جا که اوزان اشعار و قافیه و ردیف تغییر یافته با عنوان «ربط دیگر» آورده، اما به نظر می‌رسد که گاهی «ربط دیگر» را فراموش کرده است که ذکر کند. محک خسروی جمعاً بر (۳۳۰) «ربط دیگر» منقسم شده است که (۲۰۳) «ربط دیگر» توسط مؤلف یا کاتب عنوان شده و (۱۲۷) مورد از طرف نگارنده مشخص شده است.

در نسخه محک آغاز هر غزل با اسم شاعر آمده است اما از مطالعه این غزلیات

متوجه شدم که گاهی در اسم شاعر و تخلص شاعر تفاوت است، چنان‌که در عنوان غزل، ولی محمد لغاری است ولیکن در مقطع غزل تخلص «عاشق» آمده است که می‌رساند این غزل از عاشق اصفهانی می‌باشد و گاهی غزل‌های متحدالوزن از دو شاعر زیر یک عنوان آمده است. مانند غزل‌های غلام سرور لاهوری و رفیق سبزی فروش در صفحه ۳۲۹ متن محک خسروی. نظیر این اختلاف یا تفاوت در بسیاری از غزلیات موجود است.

نسخه محک در شش جا، افتادگی صفحه یا صفحات دارد. بین صفحه ۵۱ - ۵۲، ۳۰۵ - ۳۰۶، ۳۶۷ - ۳۶۸، ۴۹۹ - ۵۰۰، ۶۳۹ - ۶۴۰، ۷۷۵ - ۷۷۶ (متن اصلی) و چون نسخه‌ای که پیش نگارنده است زیراکس نسخه اصلی است به فکر افتادم که شاید در هنگام زیراکس کردن نسخه چنین افتادگی به وجود آمده است. برای اطمینان خودم در کتابخانه تالپوران اصل نسخه را با نسخه زیراکس صفحه به صفحه مقایسه کردم. تنها دو ورق یعنی چهار صفحه بود که زیراکس نشده بود و جاهایی که ابهام افتادگی داشت در اصل نسخه نیز آن چنان بود. چون نسخه محک منحصر به فرد است نتوانستم آن افتادگی‌ها را به دست بیاورم. با آن دو ورق که پیدا شده بود تعداد صفحات متن محک، ۸۱۷ شد.

طرز تألیف محک خسروی

نسخه محک خسروی از لحاظ تاریخی و ادبی شعر فارسی و زبان فارسی بسیار اهمیت دارد. کاری بسیار مهم و قابل تحسین که مؤلف محک خسروی کرده این است که غزلیات شعرا را که از لحاظ بحر و وزن و ردیف و قافیه یکسانند، الفبایی کرده است و تقسیمات اوزان و قافیه را بر حسب «ربط دیگر» آورده است و گاهی بر حسب وزن و گاهی بر حسب ردیف و گاهی بر حسب هردو می‌باشد. گویا مؤلف روش ذوقی را به کار برده و ربط دیگر را به معنی پیوند غزل‌ها حساب کرده است. به طور مثال مطلع غزلیات بعضی شعرا داده می‌شود. آغاز محک با غزل میرسیدعلی مشتاق با چنین بیت آغاز می‌شود:

مخوان ز دیرم به کعبه زاهد که برده از کف دل من این جا

به ناله مطرب به عشوه ساقی به خنده ساغر به گریه مینا^۲
این غزل در بحر هزج مثنی مقبوض ابتر نوشته شده است و وزن این شعر: مفاعیلن فع

۴ بار است: غزل دوم را از «میرزا غلام علی مؤمن تتوی» بر همین بحر و وزن و قافیه نقل کرده است.

مخوان به حور و قصور و خلدم که برده واعظ زمن شکبیا
به قد صنوبر به چهره لاله به زلف سنبل به چشم شهلا^۳

شرح جلد نسخه خطی محک خسروی

محک خسروی با بهترین نمونه خط نستعلیق نوشته شده است. کاغذ این نسخه ابریشمی رنگ مایل به زردی است. نسخه از سه طرف با جوهر طلایی رنگ شده است که بسیار جالب به نظر می‌رسد. نسخه مذکور با چرم روغنی قرمز مجلد شده است. روی جلد حاشیه با جوهر طلایی نگاشته شده است و در وسط این حاشیه طغرای طلایی است. بر پشت جلد نسخه خط‌های مدول تزیین شده است. نخستین دو صفحه دیباچه و دو صفحه متن بنا بر روش آن زمان با طلا و سنگرف و لاجورد گل و بوته نگاری شده است و محراب‌های نوکدار بسیار زیبا منقش شده است. در این نقش و نگارهای رنگارنگ، گل‌های زیبا مانند سوسن، ترنج و یاسمن با سلیقه خاص ایرانی نقاشی شده است.

محتویات محک خسروی

محک خسروی شامل دیباچه که مشتمل بر ۱۱ صفحه است و نویسنده آن نیز میرزا خسرو بیگ گرجی است. بعد از بسم... دیباچه محک با قطعه زیر آغاز می‌شود:

به حمد خدای سخن آفرین به اهل سخن هر دم است آفرین
ز حمدش چه زیبا و راست هر سخن سزد گر به حمدش کنم سر سخن
مؤلف بعد از حمد و نعمت و مدح و منقبت ائمه معصومین علیهم السلام در وصف
میرکرم علی خان چنین می‌گوید:

ز انوار ایمان دلش منجلی	شه نامور بالکرم از علی
خداوند دیهیم و تاج و کلاه	منور کند دهر چون مهر و ماه
جهان کرم را شه خوش سیر	کریم و به وصف کرم نامور
در مدح میر مراد علی خان می‌گوید:	
بنام علی کامیاب از مراد	مراد آشنا شاه بزم رشاد
مرید جنابش زبس از دل است	مراد دلش از علی حاصل است

نیز با هم بودن هر دو برادر را در شعر چنان وصف می‌کند:

چه آرم زتوصیف شه در بیان بهم هر دو شه یک دل و یک زبان
 دو خوش مصرع شاه فرد کمال دو شه بیت دیوان جاه و جلال
 یکی مطلع و حسن مطلع دگر یکی همچو خورشید و دیگر قمر
 به روز و غا هر دو جمشید فر خداوند تاج و لوا بالظفر
 شرف بخش دهر از قران شرف چه مهر و مه از یمن شاه نجف
 دو شه لیک یک ز اتحاد دلی دو تایی ز شخصی دو بین زاحوالی

بعد از این ابیات توصیفیه مؤلف سبب تألیف محک را ذکر نموده است که قبلاً ذکر شده است. پس از دیباچه متن، محک خسروی با غزل میرسید علی مشتاق آغاز می‌گردد. آخرین غزل محک از آقا محمد عاشق اصفهانی است و مطلع و مقطع آن چنین است:

مطلع

تو کشیده تیر و خنجر دل من به عذرخواهی
 چه کند اگر نسازد به ستم که پادشاهی

مقطع:

به هزار رنج «عاشق» زجهان که کرد حاصل
 به رخ نکوی خوبان نظری به کرد گاهی

به همین ترتیب این محک دارای غزلیات شعرای مختلف ایران، هند و سند است که تعداد این غزلیات ۱۵۸۹ به تعداد ۲۰۹۰ بیت از ۵۲ شاعر می‌باشد.

اسامی شعرای محک خسروی:

۱. آذر بیگدلی	۸. ثابت علی شاه
۲. آزاد کشمیری	۹. جعفر راهب
۳. ابوالقاسم بیگلر	۱۰. حزین
۴. ابوالقاسم گیلانی (شاهد)	۱۱. درویش مجید طالقانی
۵. امامی افغان	۱۲. رجا تتوی
۶. بینش کشمیری	۱۳. رفیق سبزی فروش
۷. پیام اکبرآبادی	۱۴. رهی

۱۵. سحاب
 ۱۶. سید ابوالخیر مایل شیرازی
 ۱۷. شمس‌الدین فقیر
 ۱۸. شیوک رام عطارد
 ۱۹. صابر علی تتوی
 ۲۰. صباحی بیدگلی
 ۲۱. طوفان هزار جریبی
 ۲۲. عاشق اصفهانی
 ۲۳. عشرت کاشانی
 ۲۴. عظیم‌الدین تتوی
 ۲۵. غلام سرور لاهوری
 ۲۶. غلام علی مایل تتوی
 ۲۷. فایض ابهری اصفهانی
 ۲۸. فتح علی شاه قاجار
 ۲۹. مجمر
 ۳۰. محمد صادق مایل
 ۳۱. مخدوم نورمحمد بوبکانی
 ۳۲. مسکین صندی
 ۳۳. مشتاق اصفهانی
 ۳۴. منشی صاحب‌رای آزاد
 ۳۵. منعم
 ۳۶. میرجان‌الله شاه رضوی
 ۳۷. میرزا غلام علی مؤمن
 ۳۸. میرزا محمد تقی صها
 ۳۹. میرزا محمد فروغی
 ۴۰. میرزا مظهر سید طباطبایی
 ۴۱. میر علی شیر قانع تتوی
 ۴۲. میرکرم علی خان تالپور
 ۴۳. میرمراد علی خان تالپور
 ۴۴. میر هوتگ خان بلوچ
 ۴۵. نظام وزیر هندوستان
 ۴۶. واقف لاهوری
 ۴۷. واله اصفهانی
 ۴۸. واله داغستانی
 ۴۹. وفا
 ۵۰. وفا فراهانی
 ۵۱. ولی محمد خان لغاری
 ۵۲. هاتف اصفهانی

مؤلف محک خسروی - میرزا خسرو بیگ گرچی

میرزا خسرو بیگ در سال ۱۷۹۰ م در شهر تفلیس پایتخت گرجستان به دنیا آمد.^۴ میرزا قلیچ بیگ در کتاب تاریخ سند اسم پدرش را الکسندر خان نامیده است. اما در منابع مختلف اسم پدر وی ارگلر (ERIGLERKHAN) (= الکسندر خان، اریکلی، هراکلیوس) (۱۷۱۶ - ۱۷۹۸ م) آمده است که پسر تیمورز (Taymuraz II) بود و تا چهل سال بر ناحیه کاختی (Kakheti) و کارتلی (Karteli) حکومت کرد. وی از شجاع‌ترین شاهان گرجستان بود.^۵

در سال ۱۷۹۷ م بنابر حمله آقا محمدخان، میرزا خسرو بیگ که در آن وقت پسر ۷

ساله بود با برادر بزرگش به دست سپاهیان ایران اسیر شد و هر دو را به خیمه گاه ایرانیان آوردند. برادر بزرگ میرزا خسرو بیگ به نام «همایون خان» به سبب مریضی بعد از سه روز در اسارت وفات یافت.^۶

حاجی ابراهیم اعتمادالدوله از غمگینی و ناراحتی میرزا خسرو بیگ بر حالش ترحم کرد و او را پیش خود آورد و با او رفتار مشفقانه و پسرانه کرد و در خانه خود جای داد. به این ترتیب میرزا خسرو بیگ چند سال با حاجی ابراهیم در تهران زندگی می‌کرد و بعد از وفاتش همراه افراد خانواده‌اش به شیراز آمد. میرزا خسرو بیگ در شیراز اندکی تحصیل کرد.^۷

بعد از کشته شدن آقا محمدخان، فتح علی شاه قاجار جانشین وی شد آن وقت گرجستان داخل سلطنت روس شده بود. فتح علی شاه قاجار با اسیران سند روابط دوستانه داشت. آخوند اسمعیل وکیل شده از طرف میر غلام علی خان و میرکرم علی خان و میرمراد علی خان تالپور با تحایف مناسب به ایران رفت. در ایران مورد استقبال مسوولان ایرانی قرار گرفت. او خسروخان را دید و او را پسندید و با موافقت مسوولان ایرانی پس از چند روز توقف در ایران به همراه خسرو خان در سال ۱۸۰۵ م برابر با ۱۲۲۰ ه. ق به سند برگشت.^۸

وقتی میرکرم علی خان، خسرو خان را دید او را یک جوان توانای پانزده ساله یافت و او را ناز و نوازش کرد و چون از سه همسر فرزند نداشت دست او را گرفته داخل حرمسرای خود رفت و به همسران خود معرفی کرد و گفت: «خداوند تعالی ما را از فضل و کرم خویش این پسر را عطا کرده است. باید که چون من کرده‌ام شما هم او را پسر خود خوانید».^۹ همسران میرکرم علی خان همچنان کردند و همه را تأکید کردند که خسروخان را فرزند ارجمند میرصاحب بدانند.^{۱۰}

تحصیلات

در باره تحصیلات مقدماتی میرزا خسرو بیگ آگاهی در دست نیست. اما در مدت هشت سال که او در ایران پیش حاجی ابراهیم وزیر با تجربه شاه ایران زندگی کرد از خود او و از معلمان و دانشمندان ایرانی تعلیم فرا گرفت و تربیت یافت و از اطوار و آداب و اخلاق دربار شاهنشاهی مطلع شد و این نشست و برخاست با افراد مختلف در کردار و شخصیت او استحکام و پختگی و اطوار و عادات شاهزادگان به درجه کافی آورد.

اخلاق

بعد از آمدن به سند اگر چه پسر پانزده ساله بود اما هوشمندی و ذکاوت تا حدی داشت که مردم را به شگفت می آورد و آنها مایل بودند که با او هم نشینی کنند.^{۱۱} در دربار میرکرم علی خان زیر سرپرستی علما، فقها، شعرا، ادبا، و استادان عالی مرتبت و منزلت، علوم دینی و فنون ادبی را با اطوار شاهانه فرا گرفت. میرزا خسرو بیگ در اندک مدتی به سبب اخلاق پسندیده و شایسته، حلم، تواضع، فروتنی، بردباری و هوشمندی خود مورد احترام دربار تالپوران گردید و دست راست میرکرم علی خان شد.

میرکرم علی خان از دیدن این خصایل حمیده در میرزا خسرو بیگ بر او اعتماد کامل داشت و در سال ۱۲۲۴ ه. ق برابر با ۱۸۰۹ م یک وصیت نامه‌ای را نوشت که در آن میرزا خسرو بیگ را وارث خود قرار داد.^{۱۲}

فرزندان میرزا خسرو بیگ

میرزا خسرو بیگ سه همسر داشت و دارای هفت پسر و دو دختر بود. اسامی پسران این است: میرزا کلب علی بیگ، میرزا محمد علی بیگ، میرزا علی محمد بیگ، میرزا ولی محمد بیگ، میرزا محمد رحیم بیگ، میرزا غلام مرتضی بیگ و میرزا غلام مصطفی بیگ. میرزا محمد علی بیگ و میرزا کلب علی بیگ در کودکی در گذشتند.^{۱۳}

وفات میرزا خسرو بیگ

میرزا خسرو بیگ پس از یک عمر پیر ثمر و خدمات نیکو به اسلام و اجتماع سند و مخصوصاً وفاداری او به حکومت تالپوران در ۷۰ سالگی در سال ۱۲۷۷ ه. ق برابر با ۱۸۶۰ م، در محله خودش به نام «تندوتورو» درگذشت و بر حسب وصیت نزدیک قبر میرکرم علی خان تالپور دفن شد.^{۱۴}

ماده تاریخ وفات میرزا خسرو بیگ سروده دامادش میرزا فریدون بیگ گرجی بر لوح مزارش حک شده است که چنین است:

میرزا خسرو یگانه مرد بود	در رموزات حقایق فرد بود
حب حیدر بود او را از ازل	و از شعورات شریعت بی بدل
خوی او بر بی‌نیازان داشت ناز	نزد ارباب هنر بودش نیاز
از علو طبع بُد معنی تراش	حکمت یونانیان پیشش تراش

در نجوم و علم طب ثانی نداشت
 همت والای او پر افتخار
 کی شناسد ارز او ابن الجهول
 چرخ دون پرور خسان را سان بود
 بر بساط ناتوانی چند سال
 هست نازل آیتی اندر قرآن
 آخر آن ساز اقامت را بچید
 ناگهان آمد ز غیث این ندا
 در کنام دهر آسایش ندید
 داغ فرقت مانده زان عالی جناب
 حیف صد حیف است ازین گردنده چرخ
 دایماً این است رسم دور دهر
 تا بود پیوند این لیل و نهار
 دایماً بر مسند عز و وقار
 طوطی ماتم سرای هاتفی
 در هزار و دو صد و هفتاد و هفت
 بر عروج معرفت معراج یافت
 چون نسیم صبح هنگام بهار
 بولهب را چون بود قدر رسول
 پیش او دُر و خنز یکسان بود
 از حوادث‌های گردون پرملال
 مؤمنان را ذل و عز کافران
 قطره زن در وادی وحدت رسید
 دار فانی را بهل بگزین بقا
 طایر روحش سوی جنت پرید
 حک نگردد تا دم یوم الحساب
 گاه خرم دارد و گه کام تلخ
 گاه شادان دارد و گه جام زهر
 نسل او بادا به عالم یادگار
 در جهان کامگاری کامگار
 گفت تاریخش جلی و هم خفی
 دامن چستی زدامن چید و رفت
 بهر وصل جان جانان جاش داد
 «در جنان خلد ایزد جاش داد»^{۱۵}

آثار میرزا خسرو بیگ

میرزا خسرو بیگ دارای چهار اثر است:

۱. مجربات العلاج: میرزا خسرو بیگ در فن طبابت در سال ۱۲۷۱ هـ / ۱۸۵۴ م، سه جلد کتاب به نام مجربات العلاج در زبان فارسی تألیف کرد.
- جلد اول این کتاب از کتاب عربی محمد اکبر ارزانی به نام حدود الامراض به زبان فارسی ترجمه شده است. جلد دوم راجع به اهمیت گیاهان است و جلد سوم به طور کلی راجع به علت‌های امراض جسمانی و تشخیص آن و نیز علاج و معالجه آن امراض است.^{۱۶}
۲. سفینه الشعرا: کتاب دیگر به نام سفینه الشعرا از تألیفات میرزا خسرو بیگ است.

این نسخه خطی است که شامل قصاید و غزلیات و مفردات فارسی شعرای متقدمین و متأخرین سند، هند و ایران است که آن را به طریق الفبایی آورده است. کاتب این کتاب میرزا قربان علی گرجی است که به تاریخ ۲۳ جمادی الثانی ۱۲۷۲ ه. ق کتابت این نسخه را به انجام رسانیده است.

۳. دیوان اشعار فارسی: میرزا خسرو بیگ دیوان اشعار فارسی نیز از خود یادگار گذاشت که در کتابخانه تالپوران بود ولی متأسفانه اکنون در آن کتابخانه نیست.

۴. محک خسروی: میرزا خسرو بیگ کتابی به نام محک خسروی را در سال ۱۲۳۲ ه. ق / ۱۸۱۷ م به فرمان میرکرم علی خان و میر مراد علی خان تالپور تألیف کرد که قبلاً ذکر شده است.

پی نوشت‌ها:

۱. معزی این مطلب را در شعر به نحو احسن گنجانده است، و می‌گوید:
عیار و وزن چنین زر تو دانی از ملکان
که خاطر تو محک است و عقل تو معیار
۲. متن محک، ص ۱
۳. همان.
4. *History of Sind* Vol II, Mirza Qaleech Baig, p 293-94.
۵. دست نویس اعجاز علی بیگ میرزا، رساله دکتری، کراچی.
6. *History Of Sind*, Vol II mirza Qaleeh Baig, P 293-94.
7. Ibid.
۸. ساؤپن یا کاروینو (برگ سبز و دفتر سیاه)، شمس العلما میرزا قلیچ بیگ، ص ۲.
۹. سوانح حیات فارسی (مختصر)، آقا میرزا خسرو بیگ گرجی، ص ۴.
۱۰. همان.
11. *Memoirs Of Mirza Khusro Baig*, (ms), P 17.
۱۲. سوانح حیات فارسی (مختصر)، ص ۴.
۱۳. میرزا خسرو بیگ، سندجی تاریخ جوهرک و ساریل ورق، (خطی) ص ۱۲۰ - ۱۲۱
۱۴. ساؤپن یا کاروینو (برگ سبز و دفتر سیاه) ص ۲.
۱۵. گرجی نامه، شمس العلما میرزا قلیچ بیگ، ص ۳۶ - ۳۷.
۱۶. مجله نین زندگی، مقاله میرزا عباس علی بیگ، ژانویه ۱۹۹۲ م، ص ۱۸.